

ΥΠΟΝΟΜΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ: Η ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ QUEER ΘΕΩΡΙΑΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΣΑΚΙΣΤΡΑΚΗ

Κωνσταντινούπολη: Istiklal.
Gay Pride Parade

*Η Χριστίνα Τσακιστράκη είναι
διδάκτορας κοινωνιολογίας και
θεωρίας του δικαίου της Νομικής
Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών,
με ειδίκευση στη φεμινιστική θεωρία.*

Εισαγωγή

Κατά τη δεκαετία του '90 αναπτύσσεται στο πεδίο των σπουδών του φύλου και της σεξουαλικότητας, στα αμερικανικά κυρίως πανεπιστήμια, ένα νέο κριτικό ρεύμα, η queer θεωρία. Εντοπίζοντας τις αφετηρίες της τόσο στον μεταδομιστικό φεμινισμό της Judith Butler, όσο και στις σπουδές της σεξουαλικότητας και τις gay/lesbian studies, η queer θεωρία θέτει σε ριζική διερώτηση τα κοινωνικά και πολιτισμικά κανονιστικά πλαίσια, ενώ επιχειρεί μια ριζική αναπραγμάτευση του φύλου και της σεξουαλικότητας, καθώς και των ταυτοτήτων που παράγουν.¹ Προς τούτο η queer θεωρία επιλέγει ως επιστημολογικό και μεθοδολογικό άξονα τη μεταγραφή των προταγμάτων του μεταμοντερνισμού και μεταδομισμού² στη μελέτη του φύλου και της σεξουαλικότητας, σε μια προοπτική αποδόμησης των νορμών και των κανονιστικών προτύπων που οριοθετούν τις έμφυλες ταυτότητες και τις ταυτότητες της σεξουαλικότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του υποκειμένου και της ταυτότητας ως θεμελιακή της μοντέρνας αφήγησης θα αντιμετωπιστεί ως κατεξοχήν εξουσιαστικός

μηχανισμός και θα τεθεί, υπό την ειδική εκδοχή της σεξουαλικής ταυτότητας, στο επίκεντρο της queer κριτικής. Σύμφωνα με την ανάλυση που παρουσιάζει η queer θεωρία, κάθε ταυτότητα, ακόμη και η ομοφυλόφιλη, είναι ετεροκανονική και αλλοτριωτική, καθώς προϋποτίθεται ως ενιαία, σταθερή και αμετάθετη, εκ των προτέρων προ-ενοημένη και προ-δεδομένη, εγκλωβίζοντας μάλιστα την υποκειμενικότητα σε ένα προϋπάρχον δίπολο ετεροφυλοφιλίας-ομοφυλοφιλίας, που καταστατικά προορίζεται να χαρακτηρίσει το κάθε άτομο ερήμην του ως ετεροφυλόφιλο ή ομοφυλόφιλο.

Κατά την αντίληψη της queer θεωρίας, κάθε μορφή ταυτότητας είναι εξ υπαρχής ουσιοκρατική και επομένως ετεροπροσδιοριστική. Εξού και κατ' αναλογία με τον «θάνατο του ανθρώπου» που κηρύττει ο μεταμοντερνισμός, η queer θεωρία θα αναγγείλει τον θάνατο της σεξουαλικότητας ως ταυτότητας, για να την περιβάλλει ακολούθως με όλα τα χαρακτηριστικά που κοσμούν το στερέωμα της μεταμοντέρνας κριτικής: την πολυσημία, την πολλαπλότητα, τη μεταβλητότητα, τη ρευστότητα, την αστάθεια, την ενδεχομενικότητα, την προσωρινότητα, την αβεβαιότητα, την αμφισημία.

Η ταυτότητα κανονικοποιεί, κανοναρχεί, πειθαρχεί, ρυθμίζει, εγκλείει και αποκλείει: η μόνη οδός για να προσδιοριστεί η σεξουαλικότητα κάθε ατόμου είναι η άρνηση υπαγωγής στη νόρμα και το κανονιστικό πρότυπο οποιασδήποτε ταυτότητας, η υπέρβαση της διχοτομίας: ετεροφυλοφιλία-ομοφυλοφιλία και εν τέλει ο ατομικός αυτο-ανακλαστικός αυτοπροσδιορισμός. Η σεξουαλικότητα ως προσδιοριστικό στοιχείο της υποκειμενικότητας, εξατομικεύεται ριζικά, καθώς γίνεται δεκτό ότι υπάρχουν τόσες σεξουαλικότητες όσα και τα άτομα, και μάλιστα εγγενώς αναθεωρήσιμες, ευμετάβλητες και αναπροσδιοριζόμενες.

Στα συμφραζόμενα της queer θεωρίας, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται επομένως από την προγενέστερη «πολιτική της ταυτότητας» στη μελέτη των ρυθμίσεων και των νορμών που κανονικοποιούν ετεροπροσδιοριστικά τη σεξουαλικότητα. Ως κεντρική της αιχμή η queer θεωρία θα προβάλλει την αναγκαιότητα αντίστασης στη λογοθετική εξουσία της ετεροκανονικότητας –είτε αυτή παράγει ετεροφυλόφιλες είτε ομοφυλόφιλες ταυτότητες– στο πλαίσιο μιας επιδίωξης συνολικής αποδόμησης των κανονιστικών αξιωματών που αφορούν το φύλο και τη σεξουαλικότητα, και ανίχνευσης δυναμικών τρόπων διασάλευσης και υπέρβασής τους. Αν, επομένως, επί της εποχής gay/lesbian studies το πρόταγμα ήταν η χειραφέτηση (liberation) των ομοφυλόφιλων, η queer θεωρία ανάγει σε στόχο την ανατροπή και την υπέρβαση (transgression) των νορμών περί την έμφυλη/σεξουαλική ταυτότητα. Υπέρβαση που υπηρετείται, σύμφωνα με την προσέγγισή της, από έμπρακτα γεγονότα σύγχυσης, διάχυσης και

διάσχισης των ορίων μεταξύ των κατηγοριών/ταυτοτήτων, από συμπεριφορές όπως αυτές των αμφιφυλόφιλων, των transgender, των drag queen, των παρενδυτικών και εν γένει κάθε queer «επιτελεστικότητας» (performativity), που υπηρετεί την αυτοέκφραση της έμφυλης/σεξουαλικής ατομικότητας και την ανάδειξη της πολλαπλότητας, αντιστεκόμενη στη μονολιθικότητα και την ενιαιότητα των (έμφυλων/σεξουαλικών) ταυτοτήτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η queer θεωρία προσβλέπει στη συμπερίληψη (inclusion) στους κόλπους της των πολλαπλών και διαφορετικών εκδοχών φύλου και σεξουαλικότητας των ατόμων (diversity), προσλαμβάνοντας τη σεξουαλικότητα αυστηρά στον πληθυντικό αριθμό (sexualities) επιτυγχάνοντας, συνεπώς, έναν στόχο ανέφικτο για κάθε θεωρία και πολιτική της ταυτότητας, που ενιαιοποιεί και ομογενοποιεί τις ατομικές ιδιοπροσωπίες.

Υπό αυτούς τους όρους, η queer θεωρία αυτοσυστήνεται και συχνά προσλαμβάνεται ως μια ριζοσπαστική κριτική, ως χειραφετητική και απελευθερωτική θεωρία για το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Το παρόν άρθρο δεν θα προσχωρήσει σε αυτή την άποψη. Θα επιχειρήσει να θέσει σε κριτική διερώτηση μείζονες παραδοχές, χαρακτηριστικά και στοχεύσεις της queer θεωρίας, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για ένα θεωρητικό ρεύμα, το οποίο εν τέλει υπονομεύει, παρά υπηρετεί, την κοινωνική και δικαιοδική αλλαγή, όπως αυτή καταγράφεται, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, διά της κοινωνικής και δικαιοδικής αναγνώρισης των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων και της ανάδειξης των δικαιωμάτων των τρανς ατόμων, αναπτύσσοντας μάλιστα αξιολογική δυναμική προς το μέλλον.

I. Μετατρέποντας το φύλο και τη σεξουαλικότητα σε ιδιωτικό γεγονός

Το θεωρητικό συγκείμενο: Η «french theory» ως αφετηρία της queer θεωρίας

Η συνδυασμένη επεξεργασία του έργου κορυφαίων γάλλων διανοητών του ύστερου δορισμού, του μεταδορισμού και της μετα-φροϋδικής ψυχανάλυσης, όπως λαμβάνει χώρα στην αγγλο-αμερικανική ακαδημαϊκή πρακτική, καταλήγοντας μάλιστα να συναρθρώνει εν μέρει ετερογενή διανοητικά ρεύματα υπό τη σκέπη τού γενικευτικού χαρακτηρισμού «γαλλική θεωρία» (french theory)³ ανάγεται σε θεωρητικό πυρήνα της queer θεωρίας. Επιχειρώντας, ειδικότερα, να παρουσιάσει μια ριζική κριτική του πολιτισμού και των λόγων που τον συνθέτουν ως πολυδιάστατο πεδίο κατεξουσιασμού, με απώτατη αναγωγή στον κανόνα της ετεροκανονικής, ετεροφυλόφιλης σεξουαλικότητας, η queer θεωρία αναγορεύει σε μια από τις μείζονες επιρροές της το έργο του Michel Foucault. Εξού και πρωταρχική θέση στο πλαίσιο των αναλύσεων

της queer θεωρίας καταλαμβάνουν οι φουκωϊκές θεωρήσεις περί των λογοθετικών δομών που παράγουν κατηγορίες και ταξινομήσεις υποκειμένων, περί των νορμών που συγκροτούν διχοτομίες κανονικότητας/απόκλισης, καθώς και περί των «καθεστώτων αλήθειας», τα οποία συγκροτούνται από τη διασύνδεση των δομών εξουσίας-γνώσης, επιβάλλοντας τις προστακτικές τους στα άτομα και οριοθετώντας τις συμπεριφορές τους.

Αν η *Ιστορία της σεξουαλικότητας* του Foucault ανάγεται σε μια εκ των κορυφαίων παραπομπών της queer θεωρίας, αναφορικά με τη λογοθετική δόμηση των ταυτοτήτων που αφορούν τη σεξουαλικότητα, η κατά Foucault εννόηση της εξουσίας αποτελεί, εντούτοις, το επιστημολογικό εργαλείο που τοποθετείται στον πυρήνα της queer ανάλυσης, αναπαράγοντας και το γενικότερο πνεύμα της φουκωϊκής φιλοσοφίας της ιστορίας: μιας ζοφερής, δηλαδή, νιτσεικής έμπνευσης, ανάστροφης προόδου της ανθρωπότητας στη διάχυση των μορφών κατεξουσιασμού. Μη αναγόμενη σε κανένα διακριτό πολιτικό κέντρο, στον βασιλιά, στο κράτος, στην άρχουσα τάξη, η φουκωϊκή εξουσία διαμορφώνεται ως μια αδιόρατη, διαρκής, πλεγματοειδής, πολύμορφη ροή, που εμποτίζει αδιάλειπτα το κοινωνικό σώμα, που διατρέχει τα σώματα, τις χειρονομίες, τις πράξεις, τις επιθυμίες των ανθρώπων, που εν τέλει παράγει το ίδιο το υποκείμενό της, το οποίο καταλήγει να υπάγεται στην εξουσία, όπως το σημαίνόμενο στο σημαίνον.

Η υπό αυτούς τους όρους εννοούμενη «παραγωγική» φύση της εξουσίας κατά Foucault, προσδίδει ωστόσο στο εξουσιαστικό φαινόμενο έναν οιονεί μεταφυσικό χαρακτήρα: η εξουσία είναι παντού, είναι τα πάντα, πανταχόθεν ελαυνόμενη και προς πάσαν κατεύθυνση, στο διηλεκτές πολλαπλασιαζόμενη. Κάθε σχέση σημείου προς σημείο αποτελεί σχέση εξουσίας, σύμφωνα με τον Foucault. Κάθε λέξη, κάθε σχέση, κάθε κοινωνική ανταλλαγή είναι εξ ορισμού συνυφασμένη με την εξουσία. Εισάγοντας την προκείμενη εννόηση της εξουσίας, ο Foucault φαίνεται, ωστόσο, να ομογενοποιεί αδιακρίτως ριζικά ετερογενείς έννοιες, όπως η αυθεντία, η ισχύς, η βία, η κυριαρχία, η νομιμοποίηση,⁴ χωρίς παράλληλα να παρέχει σαφή κανονιστικά κριτήρια για μια στοιχειώδη διάκριση μεταξύ των επιτρεπτών και των μη επιτρεπτών μορφών άσκησης της εξουσίας. Αδύναμο σημείο, επίσης, στην κατά Foucault εννόηση της εξουσίας συνιστά η υπονόμηση κάθε ριζικά απελευθερωτικής προοπτικής, με δεδομένο ότι στο πλαίσιο της φουκωϊκής σκέψης καθίστανται δυνατές μόνο οι μικρο-τοπικές, εφήμερες αντιστάσεις και αποδεδειγμένες από την εξουσία, οι οποίες, μάλιστα, προορίζονται να ανατραπούν από την εγκαθίδρυση μιας νέας σχέσης εξουσίας.

Η queer θεωρία μεταγράφει αυτούσια την προκείμενη προσέγγιση της εξουσίας κατά Foucault στο πεδίο μελέ-

της του φύλου και της σεξουαλικότητας. Τα ετεροκανονικά κανονιστικά πρότυπα που αφορούν το φύλο και τη σεξουαλικότητα, συγκροτημένα σε λογοθετικές δομές, αναβαθμίζονται σε ένα διάχυτο και απρόσωπο εξουσιαστικό πλέγμα, ένα «σωφρονιστικό αρχιπέλαγος» για τις έμφυλες υποκειμενικότητες, που υφίσταται και αναπαράγεται ανεξάρτητα από τις προθέσεις των ατόμων.

Υπό αυτούς τους όρους, ωστόσο, ανακύπτουν σημαντικά προβλήματα στην ανάλυση του πολιτικού πεδίου αναφορικά προς το φύλο και τη σεξουαλικότητα, καθώς η παραδοχή ότι η εξουσία είναι πανταχού παρούσα και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να υπαχθεί σε καμία γενικεύσιμη έννοια γειννιάζει εν τέλει επικίνδυνα με την παραγνώριση της εξουσίας ως πεδίου εν τοις πράγμασι προσδιορισμένων μορφών πολιτικής και κοινωνικής κυριαρχίας και καταπίεσης. Όπως θα αναπτυχθεί στη συνέχεια, στο πλαίσιο ανάλυσης της queer θεωρίας, οι δομικές σχέσεις έμφυλης ανισότητας, τόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών, όσο και μεταξύ ετεροφυλόφιλων και ομοφυλόφιλων κινδυνεύουν να παραθεωρηθούν, δεδομένου ότι η εξουσία εκ προοιμίου εννοιοδοτείται ως ένα αδιαφοροποίητο, διάχυτο πλέγμα, που εκτείνεται παντού και καταλαμβάνει τα πάντα, πολλώ δε μάλλον που, ομοίως προς τον Foucault, η queer θεωρία αποκρούει το θετικό περιεχόμενο κάθε υποκειμενικότητας, εννοιοδοτώντας την υποκειμενικότητα ως θεσμική κατασκευή, παρά ως θεσμίζουσα δύναμη σε οποιονδήποτε βαθμό μέσα στην ιστορία: και που ομοίως προς τον Foucault, δεν αναγνωρίζει δυνατότητες αγώνα ενάντια στην εξουσία στο μακρο-επίπεδο, παρά μόνο μικρο-τοπικές, προσωρινές απόπειρες αποσταθεροποίησης της: σύμφωνα με την προσέγγιση της queer θεωρίας, θετικού περιεχομένου πολιτική δράση και διεκδίκηση ούτε νοείται ούτε υφίσταται. Η μόνη νοητή ως δυνατή αντίσταση στην εξουσία είναι η «άρνησή» της (disclaim),⁵ σε μια προοπτική διασάλευσης των κανονιστικών οριοθετήσεων των ταυτοτήτων μέσω ατομικών ασκήσεων «performativity». Επ' αυτού, όμως, θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

Αποδιδόμενη εξάλλου στο διάβημα της αποσταθεροποίησης των κανονιστικών προτύπων αναφορικά με το φύλο και τη σεξουαλικότητα, και αποσκοπώντας να υποστηρίξει τη δομικά κονστρουκτιβιστική θέση ότι η ετεροκανονιστική κατηγοριοποίηση των έμφυλων ταυτοτήτων είναι μια ολική κατασκευή του πολιτισμού, που δεν διαθέτει ως προς κανένα σκέλος της τίποτα το φυσικό, η queer θεωρία ανάγει σε επιστημολογικό και μεθοδολογικό υπόδειγμά της την αποδόμηση του Jacques Derrida.

Η επιδίωξη των queer θεωρητικών ειδικότερα, να θέσουν εν αμφιβόλω τον κανόνα της ετεροκανονιστικής ετεροφυλοφιλίας, όπως και τα κανονιστικά ταυτοτικά δίπολα άνδρας-γυναίκα, ετεροφυλοφιλία-ομοφυλοφιλία, εγγράφεται ευθέως στον ντεριντιανό αναστοχασμό περί

του πρωτοτύπου και του αντιγράφου, που συνιστά και την ιδρυτική πράξη της αποδόμησης. Κατά τον Derrida, το αντίγραφο νομιμοποιείται από την αναφορά του σε ένα πρωταρχικό πρωτότυπο, το οποίο όμως δεν υπάρχει. Είναι μια μυθική, μεταφυσική κατασκευή που δημιουργείται ακριβώς για να νομιμοποιήσει το αντίγραφο. Κατ' αναλογία, οι κανονιστικές ταυτότητες για το φύλο και τη σεξουαλικότητα προϋποτίθεται ότι ανάγονται σε ένα πρωτότυπο, έναν προϋφιστάμενο κανόνα, τον οποίον προσλαμβάνουμε ως ισχύοντα και έγκυρα, ενώ δεν είναι παρά μια κατασκευή, που η queer θεωρία επιχειρεί να αποδομήσει. Ως άλλα ντεριντιανά αντίγραφα όλοι οι ρόλοι που αφορούν το φύλο και τη σεξουαλικότητα είναι απομιμήσεις του υποτιθέμενου πρωτοτύπου, ταυτόχρονα όμως διακρίνονται από τον ίδιο βαθμό πρωτοτυπίας, στο μέτρο που καθένας διαφέρει από τον άλλον. Με αυτόν τον τρόπο, η queer θεωρία τεκμηριώνει τον ισχυρισμό της ότι προνομιακά έγκυρη έμφυλη/σεξουαλική ταυτότητα δεν υπάρχει, αλλά και ότι εν τέλει κάθε λόγος για την ταυτότητα είναι άτοπος. Προς επίρρωσή του, η J. Butler παραθέτει ένα προσφιλές της παράδειγμα: *απομιμούμενη το φύλο, η drag queen, επισημαίνει, αποκαλύπτει υπαινικτικά την απομιμητική δομή του φύλου καθ' εαυτού, καθώς και την ενδεχομενικότητά του.*⁶ Επ' αυτού, η συμβολή και της μεταδομιστικής θεώρησης του νοήματος κατά Derrida είναι καθοριστική: σύμφωνα με αυτήν, στο νόημα του νοήματος δεν υπάρχει τίποτα το αμετάθετο και το σταθερό, όπως διατεινόταν ο δομισμός. Αντιθέτως, το νόημα είναι μια άπειρη συνεπαγωγή, μια διαρκής συνάρτηση προς τα απεριόριστα συμφραζόμενα, μια καθαρή και αέναη αμφιλογία.

Υπό αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, ωστόσο, προκύπτει ένα φλέγον ζήτημα: αν εννοήσουμε κατ' αυτόν τον τρόπο τους έμφυλους ρόλους, αν δηλαδή, αποδεχθούμε ότι τα πάντα είναι πρωτότυπα και ταυτοχρόνως τίποτα δεν είναι πρωτότυπο, και αν αναλογιστούμε την απειρότητα των συμφραζομένων υπό τα οποία κτάται το κάθε νόημα, τότε κάθε έμφυλη στάση είναι δυνατόν να επεξηγηθεί μόνο υπό τους όρους που διαμορφώνει η ίδια, χωρίς να χρειάζεται καμία εξωτερική αναγωγή. Επομένως, πέραν της αδυναμίας της να αποδώσει το οποιοδήποτε θετικό περιεχόμενο στον εαυτό ως υποκειμενικότητα, όπως αναφέρθηκε ήδη, η queer θεωρία παρουσιάζει εν προκειμένω και την επιπλέον αδυναμία, να προσφέρει έναν ελάχιστο τόπο, στον οποίο θα μπορούσαν να συνάπτονται νοηματοφόροι δεσμοί μεταξύ των διαφορετικών υποκειμενικοτήτων (ή υποκειμενικοποιήσεων, όπως είναι η οικεία της ορολογία).

Η ντεριντιανή θέση περί της εγγενούς ακαθοριστίας του νοήματος διά της κατίσχυσης της πολυσημίας έναντι της μονοσημίας, οδηγεί, εξάλλου, το εγχείρημα της αποδόμησης υπό την απειλή ενός αδιεξόδου, που είναι

αμφίβολο αν έχει αποτιμηθεί επαρκώς από τους queer θεωρητικούς. Καταδεικνύοντας ότι όλες οι διατυπώσεις, όλα τα κείμενα μπορούν να διαβαστούν και αντίρροπα, αντίθετα προς την κυρίαρχη ανάγνωσή τους, ο Derrida εγκάλεσε τη φιλοσοφική παράδοση ότι επέλεγε να προβάλει πάντα το νόημα που τη συνέφερε, αποσιωπώντας τα συνυπάρχοντα με αυτό, παραγνωρισμένα νοήματα. Ως εκ της θέσης του αυτής, ωστόσο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι εφόσον είναι δυνατά όχι ένα αλλά πολλαπλά νοήματα και μάλιστα αντιθετικά μεταξύ τους, τότε νόημα (με την έννοια του προνομιακά έγκυρου νοήματος) δεν υπάρχει. Τότε τα πάντα καταλήγουν να σημαίνουν τα πάντα και γι' αυτό να μη σημαίνουν τίποτα. Αν όμως, όπως υποστηρίζει ο Derrida εγκλώντας τον Saussure, η διάκριση ανάμεσα σε σημαίνοντα και σημαιόμενα είναι κρυπτο-μεταφυσική, καθώς προϋποθέτει το σημαιόμενο υπό πλατωνική έννοια, αν σημαιόμενο δεν υπάρχει και το μόνο που υπάρχει είναι η απεριόριστη αλυσίδα των σημαιόντων που ξεδιπλώνει στο άπειρο μια αέναη επαναμετάφραση της αμφισημίας, τότε υπό ποιους νοηματοφόρους όρους είναι δυνατόν να εννοήσουμε (και να μιλήσουμε για) το φύλο και τη σεξουαλικότητα και κυρίως (για) τους φορείς αυτών, δηλαδή (για) τους πραγματικούς ανθρώπους;

Το ιστορικο-πολιτικό συγκείμενο: μια θεωρία του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού

Δεσμευμένη στον γλωσσικό αναγωγισμό, η μεταδομιστική θεωρία σπανίως αναφέρεται στα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά συμφραζόμενα ανάδυσής της. Ακόμη πιο σπάνια προβαίνει στη μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών συγκειμένων της μετα-νεωτερικότητας από την οποία προέκυψε. Ομοίως και η queer θεωρία. Παρότι ιστορικά αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας, εμφανίζεται να αγνοεί τους κοινωνικούς και οικονομικούς όρους από τους οποίους αναδύθηκε, στρέφοντας την αποκλειστική έμφασή της στο λογοθετικό πεδίο και στη μελέτη του φύλου και της σεξουαλικότητας ως μεταδομιστικού (δια)κειμένου, το οποίο σχεδόν αίρεται υπεράνω του ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου. Οι ιστορικές και κοινωνικές καταβολές ωστόσο της queer θεωρίας, είναι ιδιαιτέρως διαφωτιστικές.

Η queer θεωρία διαδέχεται τις gay/lesbian studies στο πεδίο μελέτης της σεξουαλικότητας κατά τη δεκαετία του '90, στον απόηχο της κατάρρευσης των μαρξιστικών, μετα-μαρξιστικών και σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών οραμάτων παλαιότερων εποχών. Πρόκειται για την εποχή που οι επαγγελίες της σοσιαλδημοκρατίας έχουν διαψευστεί και οι μοντέρνες αφηγήσεις, κατηγορίες και βεβαιότητες έχουν παραχωρήσει τη θέση τους στη μεταμοντέρνα αμφισβήτηση και ρευστότητα. Υπό αυτήν την έννοια και δεδομένης της ποιοτικής μεταβολής που επιφέρει σε

σχέση με τις προγενέστερες gay/lesbian studies, η queer θεωρία μπορεί να ιδωθεί ως μια αλλαγή παραδείγματος, από τα συγκείμενα της σοσιαλδημοκρατίας σε αυτά του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Οι προγενέστερες gay/lesbian studies θεμελίωσαν τη μελέτη της σεξουαλικότητας σε έναν πολιτικό χαρακτήρα, υπηρετώντας μια «πολιτική της σεξουαλικότητας».

Η πολιτική αυτή διάσταση, αφενός συγκροτήθηκε από την ανάδειξη και καταγγελία των πολιτικών όρων επιβολής της ετεροφυλόφιλης νόρμας, αφετέρου όμως προέταξε ένα ολόπλευρα θετικό και οραματικό περιεχόμενο στράτευσης στην κοινωνική αλλαγή. Ακολουθώντας τον απόηχο και τα αιτούμενα του ομοφυλόφιλου κινήματος και των civil rights κινημάτων στην Αμερική των δεκαετιών '60 και '70, οι gay/lesbian studies εγγράφηκαν στην πράξη σε μια λογική πολιτικής διεκδίκησης, σε αγώνα για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων για την άρση των εις βάρος τους διακρίσεων, για τη βελτίωση της θέσης τους, και εν τέλει για πολιτική, δικαιοσύνη, κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή. Οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες για τα δικαιώματα σφυρηλάτησαν εξάλλου de facto τους ομοφυλόφιλους ως συνεκτική κοινότητα που εγείρει αιτήματα και διεκδικεί. Στη θέση της πολιτικής διεκδίκησης, η queer θεωρία θα αποδοθεί σε έναν, ως επί το πλείστον, αρνητικό λόγο και θα τοποθετήσει ένα ριζικό «αντί»: θα ταχθεί ενάντια στην ταυτότητα, ενάντια στο υποκείμενο, ενάντια σε κάθε θετικό πολιτικό πρόταγμα.⁷ Εννοιοδοτώντας κάθε ταυτότητα ως εξ'υπαρχής ουσιοκρατική και επομένως ετεροπροσδιοριστική, θα καταγγείλει ακόμη και την ομοφυλόφιλη ταυτότητα ως ετεροκανονική και αλλοτριωτική. Το διάβημα αυτό παρουσιάζεται μάλιστα ως ιδιαιτέρως κριτικό και ριζοσπαστικό.⁸ Είναι όμως:

Όπως επισημαίνει ο ανθρωπολόγος Max Kirsch, η ριζική εξατομίκευση του φύλου και της σεξουαλικότητας και η εννοιοδότησή του ως αυστηρά προσωπικού και μεταβαλλόμενου γνωρίσματος, στην οποία προβαίνει η queer θεωρία, επιφέρει συνεπαγωγές σε πολλαπλά επίπεδα. Εντάσσεται, εν πρώτοις (ενδεχομένως ακούσια), σε μια κατεύθυνση συσκότισης και παραθεώρησης των επίμονων κοινωνικών και πολιτικών αγώνων των γυναικών και των ομοφυλόφιλων, που διεκδίκησαν, και εν πολλοίς πέτυχαν, την πολιτικοποίηση του φύλου και της σεξουαλικότητας, δηλαδή την ανάδειξή τους ως ζητημάτων που δεν αφορούν ιδιωτικά γεγονότα, ούτε εξαντλούνται στην ιδιωτική σφαίρα, αλλά που αποτελούν διακυβεύματα του δημόσιου χώρου και λόγου, με θεμελιώδη πολιτική και κοινωνική διάσταση· την ένταξή τους, επιπλέον, σε μια στρατηγική διεκδίκησης της θεσμικής ισοτιμίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης και όχι μιας νεφελώδους έννοιας ελευθερίας, περιχαρακωμένης στα όρια του αυστηρού ατομικισμού. Σαν να διαπνέεται από ιστορική αμνησία, η

queer θεωρία παρακάμπτει τις κοινωνικές και πολιτικές ορίζουσες των αγώνων για την ισοτιμία των έμφυλων και σεξουαλικών ταυτοτήτων· και αποδίδοντας κάθε αναφορά σε οποιαδήποτε κατηγορία θα μπορούσε να περιγράψει ένα συλλογικό υποκείμενο ως ετεροκανονική και ετεροπροσδιοριστική, ανάγοντας σε μόνο νοηματοφόρο γνώμονα κάθε λόγο για το φύλο και τη σεξουαλικότητα, το άτομο και τον εαυτό, η queer θεωρία, συμπεραίνει ο Kirsch, καταλήγει να υπηρετεί έναν από τους κεντρικούς στόχους του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού: την εναντίωση στην κοινότητα· και συνακόλουθα, την αποσάρθρωση κάθε συλλογικού υποκειμένου, την αδρανοποίηση κάθε συλλογικού αγώνα, την εξάλειψη κάθε συλλογικής, θετικής πολιτικής και κοινωνικής διεκδίκησης, την απομόνωση των κοινωνικών υποκειμένων σε μια μοναχική ιδιότητα, την αποταύτισή τους από τον κοινωνικό δεσμό.⁹ Παρουσιάζοντας το φύλο και τη σεξουαλικότητα ως απλές ατομικές επιλογές που εξαντλούν το ενδιαφέρον τους σε έναν ατομικιστικό ορίζοντα, η queer θεωρία παραβλέπει το γεγονός ότι όλοι οι κοινωνικοί αγώνες στην ιστορία της ανθρωπότητας συντελέστηκαν στη βάση των κοινών αξιών, αιτημάτων, συμφερόντων που άνθρωποι είχαν με άλλους ανθρώπους, όχι με τον εαυτό τους. Ότι όλοι οι κοινωνικοί αγώνες συντελέστηκαν, επίσης, μέσω της δημιουργίας κοινωνικών δεσμών που σφυρηλατούν οι κοινές διεκδικήσεις και όχι μέσω της διάρρηξης των κοινωνικών συνάψεων εν ονόματι της «διαφορετικότητας» του κάθε εαυτού.

Η queer θεωρία εμφανίζει μια γενικευμένη αδυναμία πραγμάτευσης των, δυνητικών ή υπαρκτών, προσδέσεων των ανθρώπων στο κοινωνικό. Όμως, ο μοναδικός, ιδιαίτερος και διαφορετικός εαυτός, τον οποίο αποθεώνει, δεν είναι δυνατόν να τοποθετηθεί στο επίκεντρο οποιασδήποτε στρατηγικής για την κοινωνική αλλαγή. Η περαιτέρω απόρριψη κάθε συλλογικής δράσης ως αδύνατης, καθότι ετεροκανονικής, αντί της υποτιθέμενης συμπερίληψης (inclusion) των πολλών διαφορετικών υποκειμενικότητων, συνεπιφέρει την ενίσχυση μιας μάλλον νεο-συντηρητικής ιδεολογίας. Αν, όπως επιχειρηματολογεί ο Fredric Jameson, η μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης έχει αντικατασταθεί στον ύστερο καπιταλισμό από την έννοια του κατακερματισμού,¹⁰ η queer θεωρία αντανάκλα ακριβώς την εντεινόμενη αποκοπή του ενός ανθρώπου από τον άλλον και από τον κοινωνικό δεσμό, καθώς και την κατάρρευση των συλλογικών ταυτίσεων και αναφορών. Η άρνηση, ωστόσο, αναγνώρισης συλλογικών ταυτοτήτων οδηγεί τις υποτελείς κοινωνικές ομάδες στην αορατοποίηση και στην παρεπόμενη αδυναμία διαμόρφωσης μορφών αντίστασης. Κατά παράδοξο και ειρωνικό τρόπο, η queer θεωρία καταλήγει να επαναφέρει το ουσιαστικό έλλειμμα, για το οποίο έχει σφοδρά κατηγορήσει τον «λευκό, αστικό, ετεροφυλόφιλο» φεμινισμό του δεύ-

τερου κύματος, αλλά και την παραδοσιακή Αριστερά: την παραγνώριση των πολλαπλών, καταπιεσμένων, κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων, καθ' ό,τι αντίθεση με ό,τι διατείνεται, η ριζική εξατομίκευση του φύλου και της σεξουαλικότητας, την οποία εισηγείται η queer θεωρία, δεν παράγει ούτε συνεπάγεται, κατά κανένα τρόπο, την κοινωνική ισοτιμία των έμφυλων/σεξουαλικών υποκειμένων. Αντίθετα, παραγνώνει, συγκαλύπτει και αδιαφορεί καταστατικά για τις συστημικές δομές έμφυλης κυριαρχίας και ανισότητας, που τόσο ο φεμινισμός, όσο και το ομοφυλόφιλο κίνημα αγωνίστηκαν να φέρουν στο φως και να ανατρέψουν.

Προς αυτή την κατεύθυνση αποβαίνει καθοριστική και η μονοδιάστατη, πλην αποκλειστική, σχεδόν ιδεαλιστική, ενασχόληση της queer θεωρίας με τη λογοθετική κατασκευή του πραγματικού, που υπερθεματίζει στη ντεριντιανή επωδό: «δεν υπάρχει πραγματικότητα εκτός κειμένου». Όσο, πράγματι, οι queer θεωρητικοί είναι απασχολημένοι με την επί ίσοις όροις αποδόμηση όλων ανεξαιρέτως των ταυτοτήτων, η έμφυλη κυριαρχία και ανισότητα αφήνεται να δρα ανενόχλητη και να παράγει τα αποτελέσματά της στο κοινωνικό πεδίο. Οι γυναίκες παραμένουν σε σχέση ανισοτιμίας προς τους άνδρες, όπως και οι ομοφυλόφιλοι προς τους ετεροφυλόφιλους, γεγονός το οποίο ωστόσο αορατοποιείται και αποσιωπάται. Η queer θεωρία καταλήγει συνεπώς δι' αυτού του τρόπου να συντηρεί, αν όχι να αναπαράγει, τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές ανισότητες που φιλοδοξεί να πλήξει.¹¹

Ιδιαίτερα από τη σκοπιά της φεμινιστικής, αλλά και της λεσβιακής θεωρίας, η κριτική που ασκείται στην queer θεωρία είναι ριζική. Κεντρικό επιχείρημα εκ μέρους τους συνιστά η θέση ότι η μη ευθεία αναγνώριση των έμφυλων δομών κυριαρχίας επιφέρει ως απόληξη της queer θεωρίας την εκ νέου και κατά ανομολόγητο τρόπο ισχυροποίηση της ανδρικής θέσης και οπτικής εις βάρος των γυναικών. Καθώς αρνείται τη γυναικεία ταυτότητα, καθώς παραγνώνει και συσκοτίζει τη γυναικεία θέση, συνθήκη, εμπειρία, επιθυμία, σωματικότητα, τόσο των ετεροφυλόφιλων όσο και των ομοφυλόφιλων γυναικών, η queer θεωρία καταλήγει στην πράξη να υπηρετεί την εξακολούθηση της έμφυλης ανισότητας και να επανενεργοποιεί διά της πλαγίας οδού όλες τις μορφές της ανδρικής κυριαρχίας.¹² Η θέση αυτή ενισχύεται, δεδομένης της υπεράσπισης από την queer θεωρία φαινομένων στα οποία ο φεμινισμός έχει ασκήσει έντονη κριτική, όπως η πορνογραφία, αλλά και πρακτικών που είναι πολύ πιθανό να στρέφονται εναντίον των γυναικών, όπως ο σαδομαζοχισμός. Ιδίως η αορατοποίηση της ομοφυλόφιλης γυναικείας ταυτότητας και εμπειρίας που συντελείται στο πλαίσιο της queer θεωρίας, προσλαμβάνεται από συγγραφείς της λεσβιακής θεωρίας ως σημαίνουσα απειλή για όσες

κατακτήσεις σημείωσαν οι ομοφυλόφιλες γυναίκες στα τέλη του 20ού αιώνα, καθόσον από κοινού με τη λεσβιακή ταυτότητα κινδυνεύουν με αποδόμηση και τα όποια κοινωνικά και πολιτικά της επιτεύγματα.¹³

Μια μηδενιστική οντολογία

Με βάση τα προεκτεθέντα, καθίσταται εμφανές ότι η ριζική εξατομίκευση του φύλου και της σεξουαλικότητας, που εισηγείται η queer θεωρία, δεν αποτελεί παρακολούθημα του εμβληματικού φεμινιστικού συνθήματος «το προσωπικό είναι πολιτικό», επειδή το προσωπικό καθίσταται πολιτικό, όταν το άτομο βρίσκει την ένταξη στο κοινωνικό και στην κοινωνική ζωή, των κοινωνικών αγώνων συμπεριλαμβανομένων. Στον αντίποδα αυτών, η queer θεωρία εισάγει μια εννόηση του εαυτού ως πεδίου απεριορίστης αυτοεπιπόνησης, περιχαρακωμένης σε ένα μοναχικό, ατομικό, ναρκισσευόμενο «αυτοπροσδιορισμό» και επιδιόμονης σε μια διαρκή σκηνοθεσία «επιτελεστικότητας» (performativity). Η προκείμενη εννοιοδότηση του εαυτού γεννά κορυφαία οντολογικά, ηθικά αλλά και δικαιοπολιτικά ερωτηματικά, ιδίως στο πραξολογικό πεδίο, ενώ υπονομεύει σχεδόν κάθε δυνατότητα ηθικού αναστοχασμού.

Αν ο εαυτός δεν είναι παρά παρώδηση και μίμηση των ετεροκανονικών ταυτοτήτων, όπως υποστηρίζει η queer θεωρία, πώς καθίσταται δυνατή η όποια πραγμάτευση του ερωτήματος «ποιος είμαι»; Πώς θεμελιώνεται η ευθύνη κάθε πράξης του εαυτού που απευθύνεται στους άλλους; Ποιος αναλαμβάνει την κάθε αξίωση λογοδοσίας, που δύναται να προκύπτει από το ανθρώπινο πράττειν; Και περαιτέρω, η προκείμενη αντίληψη περί εαυτού δεν απολήγει σε μια συντριπτική απίσχναση του βιωματικού υλικού, που η κάθε ζωή διαθέτει, σε σημείο που όχι απλώς να την αποστραγγίζει από το όποιο αξιοβίωτο πρόσημό της, αλλά εν τέλει να ματαιώνει και κάθε προοπτική τού βίου, σε σημείο δηλαδή που καθιστά τη ζωή χωρίς νόημα, ανάξια και ανούσια να τη ζει κανείς;

Τα ερωτήματα που μπορούν να απευθυνθούν στην queer θεωρία από ένα ηθικό φιλοσοφικό πρίσμα είναι πολυάριθμα, εξού και είναι αδύνατον να απαριθμηθούν στο παρόν κείμενο. Διαφαίνεται πάντως, ότι η εκ μέρους της άρνηση αναγνώρισης του όποιου θετικού περιεχομένου της ταυτότητας δεν διαφοροποιείται τελικά κατά πολύ από τη μάλλον άκριτη εισαγωγή μιας μηδενιστικής οντολογίας. Οντολογίας, που πέρα από τα ηθικά ερωτήματα εγείρει ευθέως και καίρια δικαιοπολιτικά ζητήματα, που σχετίζονται κυρίως με την άρθρωση αιτημάτων έννομης αναγνώρισης και προστασίας, καθώς και τη δυνατότητα ισότιμης ένταξης σε μια ορισμένη δικαιοπολιτική τάξη. Εξ αυτών απορρέει και η επιπλέον εύλογη απορία, αναφορικά με το ποιος εν τέλει ωφελείται και ποιος πλήττεται από τη θεώρηση του εαυτού ως διαρκή αλληλοδια-

δοχή «επιτελέσεων» μίμησης και παρωδίας. Ως, δηλαδή, ενός σχεδόν εξωπραγματικού κατασκευάσματος, που αλλάζει έμφυλη παρουσία και περιβολή, με την ίδια ευκολία που αλλάζει ρούχα κάθε εποχή. Πλήττεται πράγματι το πολιτικο-κοινωνικό status quo, διά της διασάλευσης των κοινωνικών νορμών, όπως ισχυρίζεται η queer θεωρία; Ή μήπως, κάθε δυνατότητα πραγματικής πολιτικής και κοινωνικής αντίστασης υπονομεύεται, αν δεν ακυρώνεται, και οι άνθρωποι εγκλωβίζονται σε ακόμη μεγαλύτερη απομόνωση;¹⁴

Στο πλαίσιο διατύπωσης αυτών των ερωτημάτων, αξίζει να επισημανθεί ότι η queer θεωρία προσδίδει στην «performativity» ένα ριζικά ανιστορικό χαρακτήρα και εξαιτίας του παραβλέπει σημαίνουσες ιστορικές εκδηλώσεις της: όταν στην ελισαβετιανή Αγγλία άνδρες ενδύονταν και υποδύονταν γυναίκες παίζοντας σε έργα του Σαίξπηρ, δεν «ανέτρεπαν» (subvert) τις κοινωνικο-πολιτισμικές νόρμες για το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Ομοίως, όταν στα καρναβάλια, ανά τους αιώνες, λάμβαναν και λαμβάνουν χώρα μεταμφιέσεις με έμφυλο περιεχόμενο, δεν χαρακτηρίζονταν/-νται από καμία πρόθεση αποδόμησης των έμφυλων ταυτοτήτων: αντίθετα, ήταν και είναι απόλυτα εναρμονισμένες με τις εθιμικές κοινωνικές συμβάσεις.

Χωρίς να πραγματεύεται ή να απαντά με πειστικά επιχειρήματα στις παραπάνω διερωτήσεις, η queer θεωρία υποστηρίζει την άρνηση της ταυτότητας ως βαθιά ριζοσπαστικής πράξης. Ως άξιες υπεράσπισης και προστασίας προβάλλουν, κατ' επέκταση, οι διαφορές που χωρίζουν καθέναν από τους άλλους και όχι οι ομοιότητες που τον συνδέουν με αυτούς. Εν ταυτώ καλλιεργείται η εντύπωση ότι οι ψυχικές ανάγκες του εαυτού είναι υπέρτερες από αυτές των υπολοίπων. Όπως, ωστόσο, εύστοχα υπενθυμίζει η Nancy Fraser, η μη αναγνώριση δεν είναι απλώς μια ψυχική κατάσταση, αλλά μια θεσμοθετημένη κοινωνική δομή που εγκαθιδρύει μια θεμελιώδη κοινωνική αδικία.¹⁵ Ως τέτοια ούτε εξαντλείται ούτε αναπτύσσεται μόνο στο λογοθετικό πεδίο. Ως τέτοια ούτε κατανοείται ούτε αντιμετωπίζεται με την αποδόμηση αφηρημένων εννοιών. Πόσω μάλλον με ατομικές ασκήσεις «performativity».

Η εννόηση του πολιτικού πεδίου στο πλαίσιο της queer θεωρίας παρουσιάζει ουσιώδη ελλείμματα, καθώς παραγνωρίζει τα πολλαπλά επίπεδα εκδίπλωσης της πολιτικής εξουσίας, ενώ παράλληλα δεν προσφέρει ένα επαρκές πλαίσιο πλήρους ανάλυσης του κοινωνικού. Επικεντρώνεται ασυμμετρικά στην εξουσία που μετακυλιεται μέσω των λογοθετικών δομών και των πολιτισμικών αναπαραστάσεων, αφήνοντας ανεπεξέργαστο το πραγματικό της εξουσίας και τις δυνάμεις αποτελεσματικές αντιστάσεις σε αυτό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαμορφώνει μια ψευδο-ριζοσπαστική ρητορική, που συγκροτείται από

την ανάμειξη ενός ορισμένου ακαδημαϊκού ελιτισμού με ισχυρές δόσεις πολιτικής αφέλειας.¹⁶ Όσο και αν μυθοποιείται στη σκέψη της queer θεωρίας, η drag queen δεν είναι (μόνο) ένα μεταδομιστικό διακείμενο που αποσταθεροποιεί τις κανονιστικές νόρμες για το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Δεν κάνει (μόνο) επιτυχείς ασκήσεις «performativity». Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ένας άνθρωπος χαμηλής κοινωνικής τάξης, που υφίσταται πλείστες μορφές κοινωνικής αδικίας, ανισότητας και καταπίεσης, έναντι των οποίων, το πιθανότερο, δεν διαθέτει κανέναν τρόπο να αντισταθεί, συχνά μάλιστα δεν είναι καν σε θέση να συγκεντρώσει τα απαραίτητα χρήματα για μια στοιχειώδη έννομη προστασία.¹⁷

Στον αντίποδα των κλεισμάτων της queer θεωρίας, η διεκδίκηση της κοινωνικής δικαιοσύνης δεν υπηρετείται με στυλιστικές επιδείξεις. Ούτε με τη μονότονη επίκληση του «δικαιώματος να είσαι ο εαυτός σου», πάνω στο οποίο δεν είναι δυνατόν να θεμελιωθεί καμία σοβαρή αντίσταση στην εξουσία, καθώς παραπέμπει πολύ περισσότερο στα προτάγματα, όχι της πολιτικής στράτευσης, αλλά του προ της οικονομικής κρίσης καταναλωτικού lifestyle του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η ενεργοποίηση επί των κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων και διεκδικήσεων προϋποθέτει πράγματι μια κάποια αποστασιοποίηση από την εμμονή με τον εαυτό μας, την οποία καλλιεργεί συστηματικά η queer θεωρία. Προϋποθέτει επίσης την εγγραφή σε αιτούμενα που αφορούν τον εαυτό, αλλά και τον υπερβαίνουν, καθ' ότι ανοίγονται στον κοινωνικο-πολιτικό ορίζοντα.

Πόσο «ανατρεπτική» μπορεί να είναι μια θεωρία που προϋποθέτει ως απαραίτητο όρο την αντιπολιτική ιδιώτευση/ιδιωτικότητα και την απόρριψη κάθε κοινωνικής/πολιτικής διεκδίκησης ως προσιδιάζουσας στις «ετεροκανονιστικές» «μεγάλες αφηγήσεις»; Έχει να εισφέρει κάτι αξιοσημείωτο η queer θεωρία στη βελτίωση της κοινωνικής και πολιτικής θέσης των ατόμων; Ή μήπως αυτό που περισσότερο εισφέρει είναι η σύγχυση σχετικά με το τι, εν τέλει, συντελεί στη χειραφέτηση και τι την υπονομεύει;

Από τη σκοπιά μιας νομικού που έχει υπερασπιστεί με κανονιστικά επιχειρήματα και όχι με μεταμοντέρνες ακροβασίες τα δικαιώματα των γυναικών και των ομοφυλόφιλων,¹⁸ η Martha Nussbaum, ορθά κατά τη γνώμη μας, εγκυβρίζει τον μεταδομιστικό φεμινισμό της J. Butler και κατ' επέκταση την queer θεωρία ότι προσκαλεί σε ένα αιτούμενο που είναι τελικά υπερβολικά «εύκολο». Στην επίδοση, δηλαδή, σε εγχειρήματα υπονόμησης/ανατροπής (subversion) μέσω της θεωρίας, από την ασφαλή θέση των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων· εγχειρήματα, μάλιστα, τα οποία διέπονται αφενός από την πλήρη αδιαφορία για τις υλικές παραμέτρους της εξουσίας και αφετέρου από την καταστατική απαξίωση κάθε αγώνα για την κοινωνική και

δικαιική αλλαγή. Ορθά, επίσης, επισημαίνει ότι στον πυρήνα της μεταδομιστικής/queer θεώρησης βρίσκεται μια πεσιμιστική οπτική που αγγίζει την απελπισία, καθώς στο πλαίσιο της αποδιαιθρώνεται αξιακά και εγκαταλείπεται οριστικά κάθε επιδίωξη και όραμα κοινωνικής δικαιοσύνης.¹⁹ Στο σημείο αυτό, όμως, ανακλύπει μια άλλη δομικά προβληματική διάσταση της queer θεωρίας: οι θεμελιώδεις παρανοήσεις της ως προς το δίκαιο.

II. Πέρα από τη φουκωική νόρμα: το δίκαιο ως πεδίο συμβολικής εγγραφής των ανθρώπων

Η ανοιχτότητα των δικαιικών κατηγοριών

Η queer θεωρία δεν παρέχει μια ιδιαίτερη θεώρηση για το δικαίκο φαινόμενο. Το αντιμετωπίζει, ως επί το πλείστον, όπως ο μέντοράς της Μ. Foucault, ως αξεδιάλυτα, αλλά και αδιόρατα εμπλεγμένο στην κανονιστική αρχιτεκτονική των νορμών που εξουσιάζουν τα άτομα· ως δόκιμο, επομένως, όρο για την άρθρωση μιας «θεωρίας της κυριαρχίας».²⁰

Το δίκαιο έχει πράγματι ιστορικά λειτουργήσει ως εξουσιαστικός μηχανισμός προς όφελος της άρχουσας τάξης και ως κανονιστικός άξονας υπηρετήσης των συμφερόντων της. Εξού και το δικαίκο «υποκείμενο» της νεωτερικότητας δεν ήταν εν τοις πράγμασι ένα οικουμενικό, καθολικό υποκείμενο, όπως αυτοσυστηνόταν, αλλά υποστασίωνε προνομιακά τον λευκό, δυτικό, αστό άνδρα, περιθωριοποιώντας και αποκλείοντας τους μη δυτικούς, τις γυναίκες και όλους όσοι παρέκκλιναν από το κανονικοποιητικό του πρότυπο. Το δίκαιο, επιπλέον, σε πολλές εκφάνσεις του εμπλέκεται πράγματι με την εμπέδωση και διάδοση της πειθαρχικής και βιοπολιτικής εξουσίας, κατά Foucault. Αν, ωστόσο, η θέαση του δικαίου περιοριστεί σε αυτό το επίπεδο, συσκοτίζεται και παραγνωρίζεται μια παράλληλη και ίσως σπουδαιότερη λειτουργία του: αυτή που επιτελεί ως τόπος πρωτογενούς συμβολικής εγγραφής των ανθρώπων.

Η εγγραφή στο δίκαιο συνιστά τη συμβολική και κοινωνική λειτουργία διά της οποίας οι άνθρωποι καθίστανται πρόσωπα. Το ανθρώπινο ον συγκροτείται ως υποκείμενο, εκφεύγοντας από τη συνθήκη του αντικειμένου ή του ζώου, μόνο αν μπορεί να θεωρηθεί υποκείμενο δικαίου, υποκείμενο δικαιωμάτων. Η αναγνώρισή του ως φορέα δικαιωμάτων θεσμοθετεί τον κάθε άνθρωπο ως πρόσωπο, τόσο ενώπιον των άλλων όσο και ενώπιον του εαυτού του. Αφορά επομένως, άμεσα τόσο τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αποδίδονται να υπάρξουν στον κόσμο, όσο και τους τρόπους με τους οποίους σχετίζονται μεταξύ τους. Το δίκαιο αποτελεί τον κεντρικό δίαυλο, μέσω του οποίου το ανθρώπινο ον αποκτά τη δυνατότητα να υπάρχει, να αναγνωρίζεται, να επικοινωνεί στη συμβολική σφαίρα, τη σφαίρα της γλώσσας, των θεσμών

και των νόμων. Επιπλέον, τον δίαυλο μέσω του οποίου το άτομο αποκτά (νομική) προσωπικότητα, η οποία και διευθετεί το πεδίο της κοινωνικής του δραστηριότητας: τις δυνατότητες και τις απαγορεύσεις, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του. Ειδικά σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα, η εκ μέρους τού δικαίου απόδοση αυτών στα υποκείμενα, θα μπορούσε να ενταχθεί ακόμα και σε μια ψυχαναλυτικού περιεχομένου προοπτική.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης, η θεσμοθέτηση των δικαιωμάτων ανάγεται σε μια θεσμικού χαρακτήρα οργάνωση της οικονομίας των επιθυμιών του υποκειμένου. Ιδωμένη υπό αυτήν την οπτική, η χορήγηση δικαιωμάτων συνιστά πρωτίστως δημόσια απόκριση στο αναπότρεπτο αίτημα του υποκειμένου για μια, εκ μέρους του δημόσιου λόγου, αναγνώριση τόσο της ύπαρξής του ως τέτοιας, όσο –και ιδιαίτερα– των επιθυμιών και των αναγκών του. Με αφετηρία την προκείμενη αναγνώριση, το υποκείμενο λαμβάνει τη θέση του εντός του κοινωνικού δεσμού. Στον βαθμό που εγκιβωτίζει τη συμβολικού περιεχομένου κατάφαση προς την ύπαρξη του υποκειμένου, το δίκαιο υπερβαίνει τον εν στενή εννοία ρυθμιστικό του ρόλο και καλείται να ανταποκριθεί σε ένα αίτημα, με έκδηλη υπαρξιακή και κοινωνική διάσταση. Στον αντίποδα, ο χώρος του μη-δικαίου, όπου τα ανθρώπινα όντα καταλείπονται απο-ενδεδυμένα από τη νομική τους προσωπικότητα, δεν οργανώνεται από νομικές σχέσεις δικαιωμάτων, αλλά από την ωμή κυριαρχία του ισχυροτέρου και του ζώδους ενστίκτου της επιβίωσης, και αντανακλάται στις ζοφερότερες πτυχές της ανθρώπινης ιστορίας, με πιο χαρακτηριστική τα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Στην προκείμενη απόλυτη συνύφανση της ανθρώπινης ιδιότητας με την ιδιότητα του υποκειμένου του δικαίου και του υποκειμένου των δικαιωμάτων, εδράζεται το γεγονός ότι σημαντικοί κοινωνικοί αγώνες στον ρου της ανθρώπινης ιστορίας συγκροτήθηκαν με γνώμονα τη διεκδίκηση εγγραφής στο δίκαιο. Οι αγώνες των γυναικών και των μαύρων για θεσμική ιστιμία, των αποικιακών λαών για αυτοδιάθεση, των εθνο-πολιτισμικών μειονοτήτων για αναγνώριση, των ομοφυλόφιλων και τρανς ατόμων για άρση των εις βάρος τους διακρίσεων, συνιστούν αγώνες που προέταξαν το αίτημα εγγραφής στο δίκαιο. Το προκείμενο αίτημα μάλιστα αναδείχθηκε ως θεμελιώδης σταθμός για την εκπλήρωση του ηθικού και πολιτικού περιεχομένου της κοινωνικής δικαιοσύνης.²¹ Για τον λόγο αυτό, η από πλευράς της queer θεωρίας παραγνώριση της συστατικής του υποκειμένου λειτουργίας που επιτελεί το δίκαιο, σε συνδυασμό με τη διακηρυγμένη πρόθεση μιας γενικής και αόριστης, συνολικής αποσταθεροποίησης των «κανόνων» και των «νορμών», αποβαίνει κατά τη γνώμη μας ένα σημαντικό επιστημολογικό, μεθοδολογικό αλλά και στρατηγικό σφάλμα.

Στην περίπτωση ακόμη που η queer θεωρία στοχεύει στην εν γένει αποσταθεροποίηση του κανόνα, όχι για να τον καταστρέψει εντελώς, αλλά για να επανεγγραφεί σε αυτόν από καλύτερη θέση, επιτυγχάνοντας το «άνοιγμα» των κανονιστικών κατηγοριών, όπως συχνά υποστηρίζουν queer θεωρητικοί, ας υπενθυμίσουμε ότι η ικανότητα του δικαίου ως προς το «άνοιγμα» των δικαιοκτών κατηγοριών έχει καταγραφεί ήδη πολλές δεκαετίες πριν από την εμφάνιση της queer θεωρίας.

Η κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και του εργατικού δικαίου, όπως συγκροτήθηκε στη διαδρομή της νεωτερικότητας, δεν εκπηγάζει από τις φιλελεύθερες αφαιρέσεις, αλλά από τα γεγονότα του πραγματικού κόσμου και τις διεκδικήσεις των κοινωνικών αγώνων. Θεσμοθετεί την άρνηση της τυπικής φιλελεύθερης ισότητας, μέσω της ειδικής προστασίας που παρέχει στον μισθωτό, στον εργαζόμενο, στον φορέα της κοινωνικής ασφάλισης και κ.ο.κ. Μάλιστα στο σύγχρονο νεοφιλελεύθερο συγκείμενο της απορρύθμισης έως και κατάργησης του εργατικού δικαίου και βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων, οι queer και ευρύτερα οι μεταδομιστές/μεταμοντέρνοι θεωρητικοί ας μην περιορίζονται στο να εκφράζουν τη θλίψη τους. Ας αναλογιστούν μήπως με τη θεωρητικοποίηση του δικαίου ως μονοδιάστατου μηχανισμού εξουσίας έχουν και οι ίδιοι συμβάλει προς αυτήν την κατεύθυνση.

Ομοίως, στο «άνοιγμα» των δικαιοκτών κατηγοριών οφείλεται, με όσα διακυβεύματα ακόμη εγείρει η εγγραφή στο δίκαιο των γυναικών, που συνεπάγεται σημαντικές αναθεωρήσεις θεμελιωδών δικαιοκτών κατηγοριών, με αξιοσημείωτη, για να αναφερθεί ένα και μόνο χαρακτηριστικό παράδειγμα, τη ριζική αναπραγμάτευση του περιεχομένου του νομικού ζεύγματος δημόσιο-ιδιωτικό, προκειμένου περί της ποινικοποίησης της ενδο-οικογενειακής βίας: επίσης, των Αφροαμερικανών και πιο πρόσφατα των ομοφυλόφιλων.

Ως προς τους τελευταίους, καθοριστική αποβαίνει η αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων στην προστασία της οικογενειακής ζωής και στη μη διάκριση, κατά την πλήρη αναπροσαρμογή των σχετικών κανονιστικών κατηγοριών που αποφέρει η τελεολογική ερμηνεία των άρθρων 8 και 12 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ). Έχοντας, κατά πάγιο τρόπο, εντάξει την παράμετρο του σεξουαλικού προσανατολισμού στο πεδίο εφαρμογής κεντρικών άρθρων της ΕΣΔΑ, το δικαστήριο του Στρασβούργου ερμηνεύει το άρθρο 8 ως νομική βάση αναγνώρισης του ανθρωπίνου δικαιώματος των ομόφυλων ζευγαριών, όχι μόνο στην προσωπική αλλά και στην οικογενειακή ζωή και της αντίστοιχης υποχρέωσης των κρατών να τους παράσχουν την προς αυτό νομική ρύθμιση υπό τη μορφή τουλάχιστον του συμφώνου συμβίωσης.

Στο πλαίσιο της πρόσφατης νομολογίας του ΕΔΑΔ ως οικογένεια αναγνωρίζονται οι de facto σχέσεις, αναφορικά προς τις οποίες συνεκτιμώνται ειδικά ποιοτικά χαρακτηριστικά (χρόνος συμβίωσης, αφοσίωση κτλ.), ενώ θεωρείται υποχρέωση των κρατών να λαμβάνουν υπόψη τις σχετικές εξελίξεις στην κοινωνία και τις μεταβολές στις κοινωνικές αντιλήψεις. Ειδικότερα, σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΑΔ, η σταθερή συμβίωση δύο ομόφυλων προσώπων συνιστά οικογενειακή (και όχι μόνο προσωπική) ζωή, κατά την έννοια της ΕΣΔΑ, και πρέπει να προστατεύεται ως τέτοια. Παράλληλα, γίνεται πλέον παγίως δεκτό από το ΕΔΑΔ ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός είναι μια έννοια που καλύπτεται από το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ και συνεπώς διακριτική μεταχείριση που βασίζεται στον σεξουαλικό προσανατολισμό είναι απαράδεκτη κατά τη Σύμβαση, ενώ το προς αυτό περιθώριο εκτίμησης των κρατών θεωρείται στενό.²²

Σύγχρονες δικαιοκτές προβληματικές αναφορικά με το φύλο και τη σεξουαλικότητα

Παρ' όλες τις προκειμένες, ενδεικτικά αναφερόμενες, σημαίνουσες δικαιοκτές μεταβολές με άμεση επίδραση στο κοινωνικό πεδίο, η queer θεωρία εμφανίζεται σε αναντιστοιχία προς τα επίμονα αιτήματα αποτελεσματικής δικαιοπολιτικής κάλυψης και θεσμικής ισοτιμίας, που εξακολουθούν να απευθύνουν οι γυναίκες, τα ομοφυλόφιλα άτομα και ζευγάρια και τα διεμφυλικά άτομα.

Πώς υπό τους όρους της queer θεωρίας είναι δυνατόν να διεκδικήσει επαρκή νομική θωράκιση, για παράδειγμα η έγκυος γυναίκα, τα κεκτημένα δικαιώματα της οποίας τίθενται σε διακινδύνευση στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και της οικονομικής κρίσης; Πώς υπό τους όρους της queer θεωρίας είναι δυνατόν να διεκδικήσει ουσιαστική νομική προστασία η γυναίκα-θύμα βιασμού, κακοποίησης ή ενδο-οικογενειακής βίας, σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, όπου πολυάριθμα ανάλογα περιστατικά σημειώνονται καθημερινά, συχνά με αυξητικές τάσεις; Πώς υπό τους όρους της queer θεωρίας είναι δυνατόν να διεκδικηθεί η κατοχύρωση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και σωματικής ακεραιότητας των γυναικών, στο πλαίσιο των σύγχρονων βιοϊατρικά υποβοηθούμενων μεθόδων αναπαραγωγής, όπου το ενδεχόμενο προσβολών των γυναικείων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα στην περίπτωση της παρένθετης μητρότητας, είναι αξιοσημείωτο; Όπως τονίζει η γαλλίδα φιλόσοφος και φεμινίστρια Sylviane Agacinsky, για την ανάδειξη και απόκρουση των προκειμένων προσβολών είναι αναγκαίος ένας φεμινισμός που θα στρατεύεται ενεργά υπέρ της γυναικείας αξιοπρέπειας και της αξιοπρέπειας του γυναικείου σώματος, ενάντια στις παραδοχές των queer προσεγγίσεων, οι οποίες, αρνούμενες την ύπαρξη του γυναικείου υποκειμένου, δεν αποτελούν, όπως υπό κάποιες εκδοχές τους

διατείνονται, «έναν ανατρεπτικό φεμινισμό», αλλά εν τέλει «την ανατροπή του φεμινισμού».²³

Σε ό,τι αφορά, εξάλλου, τα ομοφυλόφιλα και διεμφυλικά άτομα, οι ιδρυτικές παραδοχές της queer θεωρίας αντιβαίνουν προς τις επίκαιρες διεκδικήσεις περί το φύλο και τη σεξουαλικότητα, με τις οποίες αναμετράται εναγωνίως η σύγχρονη νομική πραγματικότητα. Επειδή, αντί να επιδίδονται σε μοναχικές ασκήσεις «performativity», οι προκείμενες κοινωνικές ομάδες αγωνίζονται για την κοινωνική και δικαιοτική ισοτιμία, με άξονα τη διεκδίκηση ενός ισόκυρου status πολιτειότητας.²⁴ Δεν ζητούν, για παράδειγμα, την αποδόμηση και αποσταθεροποίηση αλλά, αντίθετα, την αποτελεσματική και ουσιαστική εφαρμογή των νομικών διατάξεων για τον ποινικό κολασμό των πράξεων που συνιστούν διακριτική μεταχείριση για λόγους σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου, στις οποίες πλέον περιλαμβάνονται ρητά και οι ομοφοβικές και τρανσφοβικές παρενοχλήσεις, προσβολές και επιθέσεις.²⁵ Τα σώματα των θυμάτων αυτών των διακρίσεων δεν είναι μεταδομιστικά διακεείμενα, ούτε ενδιαφέρει αν θα ορίσουμε την υλικότητά τους με κριτήριο τις ορμονικές τιμές, τα χρωμοσώματα ή τις ανατομικές διαφορές, όπως συχνά διερωτάται η J. Butler. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι αποτελούν προστατευτέα έννομα αγαθά ως σύμφυτα με τη νομική προστασία του προσώπου και του θεμελιώδους δικαιώματος προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Εξού και στο σύγχρονο δικαιοτικό συγκείμενο ο νομοθέτης δεν υπάγει τις ομοφοβικές/τρανσφοβικές επιθέσεις στη γενική ποινική κατηγορία αδικημάτων περί σωματικών βλαβών, αλλά τις εντάσσει, με ρητή διατύπωση, στο νομικό πλαίσιο προστασίας ίσης μεταχείρισης, η παραβίαση του οποίου συνιστά ευθεία παραβίαση της ισότητας απέναντι στον νόμο. Επιπρόσθετα, το αίτημα για κατοχύρωση του γάμου, της υιοθεσίας και της ιατρικής υποβοήθησης της ανθρώπινης αναπαραγωγής για τα ομόφυλα ζευγάρια, καθώς και της νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου για τα τρανς άτομα, εγείρονται ως διακυβεύματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Ειδικά ως προς το τελευταίο, σημειωτέον ότι μπορεί αυτό αρχικά να φαντάζει ως θεσμοθέτηση της, κατά την queer θεωρία, διάσχισης των ορίων των έμφυλων ταυτοτήτων και της «αναταραχής φύλου», εν συνεχεία ωστόσο, καταλήγει σε μια ανάστροφη –πλην εύγλωττη– επανακατάφηση των κατηγοριών του έμφυλου διπολισμού άνδρας-γυναίκα, υπό τις οποίες η πλειοψηφία των τρανς αγωνίζεται να αναγνωριστεί.

Υποτιμώντας τη μείζονα κοινωνική και δικαιοτική αλλαγή που επιφέρει η συντελούμενη τα τελευταία χρόνια και ακόμη διεκδικούμενη αναγνώριση των LGBT (ΛΟΑΔ) δικαιωμάτων, οι queer θεωρητικοί εμμένουν στη δική τους άποψη. Απορρίπτουν εμφατικά κάθε στρατηγική υπεράσπισης των δικαιωμάτων ως αλληλένδετη με τη νεωτερική ιδεολογία του ανθρωπισμού και ως δυνάμει εστία «ετε-

ρο-κανονικοποίησης». Όπως μάλιστα υποστηρίζει σχετικά ένας σημαντικός queer διανοητής, ο γάμος των ομόφυλων ζευγαριών είναι «ένας ακόμη θεσμός που νομιμοποιεί την ετεροκανονιστική καταπίεση».²⁶ Συνεπώς, το δικαίωμα, για παράδειγμα, ενός μέλους ομόφυλου ζευγαριού να επισκεπτεται με το προνόμιο του πλησιέστερου συγγενούς τον/την σύντροφό του/της όταν, αυτός/ή νοσηλεύεται στο νοσοκομείο ή στην εντατική, αποτελεί συνθήκη ετεροκανονιστικής καταπίεσης, ενώ η ανυπαρξία του δικαιώματος αυτού, όπως εξάλλου ίσχυε διαχρονικά ανά τους αιώνες, δεν συνιστά καταπίεση. Απεναντίας, για όσους τάσσονται στο πλευρό των LGBT δικαιωμάτων, η νομιμοποίηση του γάμου μεταξύ ομοφύλων, στις περισσότερες δυτικές έννομες τάξεις, συνιστά ένα κορυφαίο ορόσημο εκπλήρωσης του πρωταρχικού, εμβληματικού αιτήματος που προέτασαν επί δεκαετίες, σε σημείο που να γεννά ερωτηματικά σχετικά με το εφεξής μέλλον των LGBT διεκδικήσεων.²⁷

Με αυτά τα δεδομένα και υπό ένα πρίσμα ευαίσθητο σε θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης, είναι μάλλον εύλογος ο προβληματισμός σχετικά με το αν και ποια επαφή (δύνανται να) έχει η queer θεωρία με την κοινωνική πραγματικότητα, τα αιτούμενα και τις ανάγκες της και, το σημαντικότερο, με τους πραγματικούς ανθρώπους που την κατοικούν. Στην προκείμενη διερώτηση, ενδεχομένως πάντως να υποκρύπτεται η έμμεση απάντηση για την αβίαστα ταχύτατη και ραγδαία εκτεταμένη θεσμοθέτηση της queer θεωρίας στο περιβάλλον των αγγλοαμερικανικών πανεπιστημίων:²⁸ πιθανόν, δηλαδή, η εντυπωσιακή ακαδημαϊκή της ανέλιξη να επιβραβεύει ακριβώς αυτόν τον ερμητικά ακαδημαϊκό και εξεζητημένο χαρακτήρα της. Ως γνωστόν, η αποδόμηση των όρων της κοινωνικής διεκδίκησης είναι πάντα πιο βολική και ακίνδυνη από την πρόωξη τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εκτός από αυτό της J. Butler, θεμελιακά για την queer θεωρία θεωρούνται τα έργα των E. Sedgwick και T. de Lauretis.
2. Προκειμένου περί της queer θεωρίας, οι όροι μεταμοντερνισμός και μεταδομισμός χρησιμοποιούνται αλληλένδετα, καθώς θεωρείται ότι διαθέτουν ομοειδές περιεχόμενο.
3. Fr. Cusset, *French Theory: Foucault, Derrida, Deleuze & Cie et les mutations de la vie intellectuelle aux Etats-Unis*, La Découverte, Παρίσι 2003.
4. Παραγνωρίζοντας τον συστηματικό τρόπο βάσει του οποίου οι προκείμενες διακρίσεις έχουν εννοιολογηθεί από την κοινωνική θεωρία, για παράδειγμα στο έργο του Max Weber.
5. J. Butler, «Imitation and Gender Insubordination», στο H. Abelove / M. A. Barle / D. Halperin (επιμ.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*, Routledge, Νέα Υόρκη 1993, σ. 308.
6. J. Butler, *Gender Trouble*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1999, σ. 175.
7. Για τους όρους της ιστορικής και εννοιολογικής μετάβασης από τις Gay & Lesbian Studies στην Queer θεωρία βλ. K. Lovaas / J. Elia / G. Yep (επιμ.), *LGBT Studies and Queer Theory*, Haworth Press, Νέα Υόρκη 2006.

8. J. Butler, «Against Proper Objects», *Differencies: A Journal of Feminist Cultural Studies* 1/1 (1994), σ. 17-32.
9. M. Kirsch, *Queer Theory and Social Change*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000.
10. Fr. Jameson, *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, Λονδίνο 1991.
11. M. Nussbaum, «The Professor of Parody», *The New Republic* 22/2 (1999)· R. Hennessy, *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, Νέα Υόρκη 2000.
12. Οι επισημάνσεις αυτές προέρχονται από πολλές κατευθύνσεις της φεμινιστικής θεωρίας: ενδεικτικά βλ. Nussbaum, «The Professor of Parody», ό.π.· C. MacKinnon, *Are Women Human?*, Harvard University Press, 2006.
13. S. Jeffreys, *Unpacking Queer Politics*, Polity Press, Οξφόρδη 2003.
14. Kirsch, *Queer Theory*, ό.π.
15. Nancy Fraser, «Heterosexism, Misrecognition and Capitalism: A Response to Judith Butler», *Social Text* 52/53 (1997), σ. 279-289.
16. Kirsch, *Queer Theory*, ό.π.
17. L. Feinberg, *Transgender Warriors*, Beacon Press, Βοστώνη 1996.
18. M. C. Nussbaum, *Sex and Social Justice*, Oxford University Press, 1990 (ελλ. έκδ.: *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Scripta, Αθήνα 2005).
19. Nussbaum, «The Professor of Parody», ό.π. Για την άρνηση κάθε πίστης στο μέλλον που εννοιοδοτείται ως queer ριζοσπαστική πράξη, βλ. L. Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, Duke University Press, 2008.
20. M. Foucault, *Il faut défendre la société*, Le Seuil-Gallimard, Παρίσι 1997.
21. A. Renaut, *Η φιλοσοφία*, Πόλις, Αθήνα 2009, σ. 616 κ.εξ.
22. Για μια κατατοπιστική παρουσίαση τόσο της εξέλιξης της νομολογίας, όσο και του πλούσιου σχετικού νομολογιακού υλικού του ΕΔΑΔ, βλ. την πρώτη σχετική μελέτη: P. Johnson, *Homosexuality and the European Court of Human Rights*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2013.
23. S. Agaçinsky, *Corps en miettes*, Flammarion, Παρίσι 2013.
24. Το παρόν άρθρο δεν αποσκοπεί να υποστηρίξει ότι η ετεροφυλόφιλη ή ομοφυλόφιλη ταυτότητα ή επιλογή είναι οπωσδήποτε ένα δεδομένο σταθερό και अपαραβάτο καθ' όλη τη ζωή ενός ατόμου. Μπορεί, κάλλιστα, να αποτελεί παράγοντα ρευστό, επαναπροσδιορίσιμο και ευμετάβλητο. Το κρίσιμο ωστόσο είναι να του αποδίδεται έννομη αναγνώριση και θεσμική ιστιμιά.
25. Για την ελληνική περίπτωση βλ. τους νόμους 3304/2005 και 3896/2010.
26. M. Warner, *The Trouble with Normal: Sex, Politics and the Ethics of Queer Life*, Harvard University Press 1999.
27. C. Ball, *After Marriage Equality: the Future of LGBT Rights*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2016.
28. Η οποία, πάντως, δεν στερείται πλέον υπαρξιακών αδιεξόδων, βλ. D. Eng / J. Halberstam / J. E. Munoz, «What's Queer about Queer Studies Now?», *Social Text* 84-85 (2005), σ. 19-34.

Στο βιβλιοπωλείο των εκδόσεων ΘΕΜΕΛΙΟ

όλες οι ελληνικές εκδόσεις
στις καλύτερες τιμές

και στον πρώτο όροφο του βιβλιοπωλείου
θα βρεθείτε σε έναν όμορφο χώρο για παιδιά και εφήβους
διαμορφωμένο με φαντασία, πλούσιο σε βιβλία
και δημιουργικά παιχνίδια

